

Pályamunka

Luther-rózsa a vörös csillag árnyékában.

A hartai evangélikus kultúrház az szocializmus
időszakában

Témavezető:

Cúthné Dr. Gyóni Eszter
egyetemi adjunktus

Készítette:

Gillich Zsolt
Történelem szak

Tartalomjegyzék

1	Témaválasztás	2
2	Források és szakirodalom	3
3	Egyházi ingatlanok helyzete Magyarországon 1945 után.....	3
4	Bács-Kiskun megyei egyházügyi helyzet az ötvenes-hatvanas években.....	6
5	Harta egy sváb falu	8
6	Magyarosítás és nemzetiségi kérdés problémája Hartán	8
7	Az evangélikus kultúrház felépítése	9
8	Kultúrház a szocializmusban	11
9	Az eladás.....	14
10	Összegzés	16
11	Bibliográfia	17

1 Témaválasztás

A hartai evangélikus kultúrház története a szocializmus időszakában a vizsgálatom tárgya. Az egyháztörténeti kutatások terén eddig a gyülekezet- és a plébániatörténetek fehér foltok voltak. A gyülekezettörténeteken keresztül tanulmányozható a kommunista diktatúra intézkedéseinek hatása a társadalom különböző rétegeiben, ezen túl a hatalmi viszonyok helyi, eltérő sajátosságainak elemzése, továbbá az is, hogy miként alakul át általánosságban társadalom értékrendszere a szocializmus időszakában. A hartai evangélikus kultúrház története azért figyelemreméltó, mivel gyakorlatilag „idegen testként” a helyi evangélikus egyházközség kezében maradt meg az egyházellenes rezsim keretei között a hetvenes évekig, így továbbra is az egyház ellenőrizte az ott folyó kulturális életet.

2 Források és szakirodalom

A kutatást alapvetően mikrotörténeti megközelítésben végeztem. Munkámban Palotay Gyula evangélikus lelkész 1945 előtti életéről szóló alapszakos szakdolgozatomat bővítettem ki. A levéltári forrásokat a Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Vármegyei Levéltárában található helyi párt és tanács, valamint a megyei egyházügyi előadó, továbbá a hartai evangélikus egyházközség irattárában található iratok képezték kutatásomban. Harta és a helyi németiség történetével és identitásának változásával Eiler Ferenc foglalkozott 2011-ben megjelent monográfiájában, ezenkívül számtalan helytörténeti kiadvány¹ is megjelent, ezek közül kiemelendő Halasi László evangélikus lelkész által írt adatgazdag gyülekezettörténet.² Az általános egyháztörténeti háttér megrajzolásához többek között Balogh Margit, Fejérdy András, Nagy Péter Tibor és Köbel Szilvia, az evangélikus egyház tekintetében pedig főleg Mirák Katalin és Böröcz Enikő publikációit használtam fel.

3 Egyházi ingatlanok helyzete Magyarországon 1945 után

A második világháború végével Magyarországon a keresztény egyházak és az állam viszonya alapvetően megváltozott. Korábban az állam és egyházak szétválasztása teljesedett ki (kiváltképp a katolikus egyház esetében), sőt a Horthy-korszakban a dualizmuskorhoz képest ez a kapcsolat bizonyos szempontból erősödött is, mert a politikai elit szövetségesként tekintett a keresztény felekezetekre. Az egyházak 1945 előtt kiterjedt kulturális és oktatási intézményrendszerrel, továbbá az ezt finanszírozni képes, jelentős ingó és ingatlanvagyonnal rendelkeztek. Az 1945-ös földreform során a birtokállományuk jelentős részét kárpótlás nélkül elkobozták, és a birtokigénylők között szétosztották. A háborús károk és a földbirtokreform nyomán az egyházak fokozott anyagi függésbe kényszerültek az állammal szemben, továbbá a Horthy-rendszerbeli szerepvállalásuk miatt a baloldali pártok könnyedén süthették rájuk a „reakciós” jelzőt.³

A második világháború utáni magyarországi politikai életben a szekularizáció mértékének kérdése rendezetlen volt. A legradikálisabb szétválasztást a Rákosi Mátyás vezette Magyar Kommunista Párt képviselte, többek között a keresztény egyházak elleni erőteljes propagandával, a fakultatív hitoktatás bevezetésének szándékával, valamint az egyházi

¹ H. Barta 1999., Gallé 1983., Hatvani 1984., Hatvani 1989.

² Halasi 2003., Eiler 2011.

³ Balogh–Fejérdy 2019. 66–80.

fenntartású iskolák államosításával. A kommunista párt materialista ideológiájából következően az ateizmust propagálta, és a keresztény egyházakat igyekezett a múlt rendszerrel és annak bűneivel összemosni. Nyílt egyházellenes álláspontot mégsem vett fel a párt, mivel a Tanácsköztársaság negatív tapasztalatai, továbbá a szovjet egyházpolitika is inkább ezt támogatta. A Szovjetunióban a húszas-harmincas évek nyílt egyházüldözését követően a második világháború kitörése miatt változás állt be az egyházpolitikában. Természetesen ez nem eredményezte a teljes vallásszabadság megvalósulását, hanem kevésbé offenzív, de továbbra is erőszakos eszközök alkalmazását jelentette. Ezért is törekedtek a szovjetek arra, hogy nyugati csatlósáik úgynevezett megegyezéseken keresztül helyezték a legszigorúbb állami felügyelet alá államaikban az egyházakat. A kikényszerített megegyezésekkel ezeken túl az egyházakat, a nyugati és a hazai vallásos közvéleményt is megoszthatták.⁴ Az új rendszer keretei közé az „ahogy lehet” jeligével beilleszkedők, és kommunista diktatúrával elvi alapon szembenállók közötti ellentéteket nem egy esetben a hatalom sikeresen használta ki.⁵

A kommunista hatalomátvétellel egyidőben, 1948-ban történt meg az egyházi fenntartású iskolák és azokhoz tartozó ingatlanok államosítása, továbbá az állam és egyházak közötti megegyezések kikényszerítésével gyakorlatilag a pártállami hatalom ellenőrzése alá kerültek a magyarországi egyházak. A megegyezések ugyanakkor biztosították az egyházak 20 évig tartó és ötévente negyedével csökkenő mértékű állami támogatását, valamint csak és kizárólag a hitélet gyakorlásához elengedhetetlen épületek fenntartásához szükséges pénzügyi szubvenciót. A megegyezések és az államosítások elfogadtatása nem volt akadálymentes az evangélikus egyházban, ezért ezt a legtekintélyesebb püspök, Ordass Lajos koholt vádak alapján történő bebörtönzésével sikerült elérnie az egyházellenes hatalomnak.⁶ A másik nagyobb protestáns egyházat, a reformátust a szintén tekintélyes Ravasz László lemondatásával, és mindkét egyházban a hatalom számára lojális vezetők (Dezséry László evangélikus és Bereczky Albert református püspökök) kinevezésének kikényszerítése által sikerült megtörni. Míg a protestáns felekezetek és az izraeliták 1948 őszén és telén aláírták az oktrojált egyezményeket, addig a

⁴ Balogh–Fejérdy 2019. Uo., A legismertebb megtévesztett a svájci protestáns teológus Karl Barth volt, aki 1948-as magyarországi útja után nyílt levelet fogalmazott meg Bereczky Albert megválasztása mellett. Baer 2018. 234–236.

⁵ Az evangélikus egyházon belül a legismertebb ellentét ebben a tekintetben Túróczy Zoltán és Ordass Lajos püspökök között állt fenn. Az 1945-ben bebörtönzött, és 1946-ben kegyelemmel szabadult Túróczy 1948-ban az egyházi iskolák államosításakor az intézkedés elfogadását javasolta, míg Ordass az ellenállást. Ordass bebörtönzése alatt és szabadulása után sem engedett álláspontjából, addig a hivatalában megmaradó Túróczy 1952-ben az egyházkerületek mondvacsinált okokkal történő összevonásakor került ki az egyházvezetésből. Lásd: Baer 2018. 76–84.

⁶ Az evangélikus egyház akkori helyzetéről lásd még: Baer 2018., Böröcz 2012., Ordass peréről bővebben: Mirák 2022.

legnagyobb magyarországi felekezetet, katolikus egyházat pedig tömeges letartóztatásokkal, a szerzetesek deportálásával és a terror válogatott eszközeivel végül csak 1950-re sikerült megtörnie a pártállamnak. 1951-ben az egyházak a maradék termőföldjeiket is kénytelenek voltak „felajánlani” az államnak vagy a kolhozokba bevenni. 1952. évi 4. számú törvényerejű rendelet nyomán minden olyan ingatlant államosíthattak, amelyből jövedelem származott vagy a „kizsákmányoló osztályok” kezében volt, azonban a rendelet hangsúlyozza, hogy a megegyezéseket nem érinti az intézkedés.⁷ Ennek ellenére több egyházi épületet államosítottak a rendelet nyomán, például néhány helyen például a kántorházakat. 1951 májusától az egyházak felett a szovjet mintára létrehozott Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) gyakorolt szigorú felügyeletet. A hivatal minden megyei tanácshoz egy megyei egyházügyi előadót, valamint minden püspöki székhelyre egyházügyi megbízottat delegált. (Ez a rendszer egészen 1964-ig működött.) Ezeknek a figuráknak sok szempontból döntő szerepük egy-egy térség egyházi viszonyaiban. Feladatuk gyakorlatilag az egyházak belügyeinek minél szélesebb körű ellenőrzése, szabályozása, társadalmi befolyásuk visszaszorítása volt. Egy-egy egyházi személy elleni hatalmi fellépés koordinálásában ugyanúgy részt vehettek, mint akár egy egyházi épület felújításához szükséges állami támogatás odaítélésében. Továbbá döntő szavuk volt abban, hogy az egyházi pozíciókat ki tölthette be. Szigorúan tiltották az egyháziak fiatalság való foglalkozását, mivel az ifjúság egyházaktól való eltávolítását kiemelten fontosnak tekintették az ateista nézetek terjesztésében és hatalmuk társadalmi bázisának megteremtéséhez.⁸

A vallásosság mértéke vidéken az ötvenes évek első felében az ateista propaganda, a kolhozosítás és az egyházüldözés ellenére nem változott jelentősen. A templomba járás, keresztelő vagy egyházi temetés ugyanúgy a mindennapok részét képezte, mint annak előtte. Ebben az időben egy 1950-es párthatározat volt az irányadó, amelyben ugyan kinyilvánították a vallás szabad gyakorlását, ugyanakkor ezt megtiltották a párttagok és pedagógusok számára, továbbá célként fogalmazták meg a vallásosság visszaszorítását, ezzel és az erőszakos egyházüldözéssel gyakorlatilag politikai állásfoglalássá tették a vallásgyakorlást.⁹ A kommunisták viszont úgy számoltak, hogy a szocialista társadalom kiépülésével – a történelmi materializmus útmutatása szerint – a kizsákmányolással együtt, a vallásosság is meg fog szűnni. Az 1956-os forradalom és szabadságharc idején az egyháziak többsége nyugalomra intette a híveit, az egyházvezetésben leváltották a kollaboráló személyeket, mégis a forradalom leverését

⁷ A rendelet szövegét közli: Balogh–Gergely 2005. 965–966.

⁸ Köbel 2005. 60–78.

⁹ Nagy 2000. 115–118.

követő megtorlásnak többen is áldozatul estek.¹⁰ A vezető pozíciókat újból a hatalommal együttműködőket helyeztek, és fokozatosan visszaállították az Állami Egyházügyi Hivatal hatalmi ellenőrzését az egyházak felett. Az 1956 után berendezkedő Kádár-rezsim viszont már hosszú távon számolt az egyházak fennmaradásával. Ezt tükrözik az 1958-as párthatározatok, amelyekben Kádár szövetségi politikájának keretében igyekezett felhasználni az egyházak „haladó” rétegeit a „szocializmus építésében”, de a „reakciónak” minősített egyháziakat továbbra is üldözték. Egyúttal a vallásosság visszaszorítását továbbra is megoldandó feladatként kezelték, de inkább már a meggyőzés eszközeit hangsúlyozták.¹¹

A kolhozosítás harmadik hulláma 1959 és 1961 között a magyar parasztságot hatalmi szóval, fenyegetéssel, fizikai erőszakkal kényszerítették a termelőszövetkezetekbe. Ezzel tulajdonképpen a parasztságot, mint társadalmi osztályt és kultúrát végleg felszámolták, amivel sokakat gyakorlatilag önálló parasztból egyszerű munkavállalókká degradálták. Ezek mellett az általános kulturális változások, a modernitás megjelenése erőteljesen hatott a társadalom egyházakhoz való viszonyában. A kulturális és társadalmi átalakulás következtében a tsz-ek lettek a helyi társadalmak fő szervező intézményei. A pártállami hatalom pedig igyekezett a „szekularizált” magánéleti ünnepeket propagálni, így az egyházi esküvők elhagyását, társadalmi temetést, valamint a névadó ünnepségeket – vegyes sikerekkel.¹²

4 Bács-Kiskun megyei egyházügyi helyzet az ötvenes-hatvanas években

Az 1950-ben kialakított Bács-Kiskun megyében, mivel a legtöbb hívővel a katolikus egyház rendelkezett, valamint a kalocsai érsekség jelentősége miatt az egyházügyi előadók és megbízottak figyelme kevésbé irányult a protestáns egyházakra. A hatvanas évek elején a megyében 323 aktív egyházi személy teljesített szolgálatot, ebből 234-en katolikus, 55-en a református, 17-en az evangélikus és 16-an egyéb újprotestáns felekezetekhez tartoztak.¹³ Ezek alapján nem meglepő, hogy az evangélikus egyház tevékenységéről még az ötvenes évek közepén is viszonylag keveset tudtak az elvtársak. Az 1951-es Grösz-per súlyosan érintette a katolikus egyházat, több tucat papot börtönöztek be a megyéből.¹⁴ Az evangélikus egyház jelentősége csak Ordass második 1958-as leváltása idején nőtt meg, amikor erős hatósági

¹⁰ Erről bővebben lásd még: Bellavics–Kiss 2018.

¹¹ Balogh–Fejérdy 2019. 77., Nagy 2000. 118–119,

¹² Nagy 2000. 133.

¹³ MNL OL, XIX. A-21.d. 0052-12/1959.

¹⁴ Szabó 2001. Többek között a hartai katolikus papot, Dinnyés Gergelyt is elítélték a persorozat folyamán.

nyomásra az egyházmegye elsőként adott ki Ordasst elítélő nyilatkozatot. A hatvanas években már a kevésbé látványosabb és burkoltabb eszközökkel léptek fel az egyházakkal szemben, inkább az anyagi jellegű ráhatásokkal éltek.¹⁵ Az ötvenes évek végétől az egyházak szerepe egyre inkább csökkent vidéken, a hittan beíratások és a templomba járók száma is jelentősen zuhant ekkora, és ez csak tovább növelte az egyházak függését az államtól. A hatvanas évek közepétől úgy ítélték meg a pártállam képviselői, hogy a protestáns egyházakkal nincs nagy gond a megyében, az állambiztonság és az Állami Egyházügyi Hivatal, valamint pártszervek rendszeresen tartották a kapcsolatot az esperesekkel, akik aktívan részt vettek a békemozgalomban, ezért a szervek pedig továbbra is főleg a katolikus egyház tevékenységének megfigyelésére és korlátozására koncentráltak. Külön kiemelendő, hogy Bács-Kiskun egyházmegye evangélikus esperese, Sikter András a Hazafias Népfronton és a békemozgalmon keresztül kifejezetten jó kapcsolatot tartott fenn a megyei tanácsi vezetéssel.¹⁶

¹⁵ Bács-Kiskun megyei egyházügyi viszonyairól lásd még Szabó Bence tanulmányait. Szabó 2020. 233–251., Szabó 2019., Szabó 2021a., Szabó 2021b.

¹⁶ MNL BKVL, XXXV. 1.f. 9.cs. 50.ö.e. 0031/1962.

5 Harta egy sváb falu

Mivel vizsgálódásom helyszíne Harta, ezért most a kronológia sorrendet megszakítva vessünk egy rövid pillantást a település történetére és felekezeti viszonyaira! A mai Hartát 1723-ban nagyrészt német területekről érkező protestáns (evangélikus és kisebbrészt református) telepesek alapították. A Duna mellett található település a többi magyarországi német közösségtől elzártan fejlődött, emellett felekezetiileg is elkülönült a környező településektől. A helyi két protestáns gyülekezet viszonya évszázados távlatban konfliktusosnak tekinthető – főleg a vegyesházasságok miatt –, ennek ellenére a kalocsai érsekség katolizáló törekvéseivel szemben mindig közösen lépett fel a két felekezet. Például amikor az 1760-as években a kalocsai érsekség erőszakkal akarta elfoglalni a két gyülekezet imaházait, de a hívek, Quirsfeld Dániel evangélikus lelkésszel az élükön piszkavassal és seprűvel a kezükben védelmezték meg az Isten házáat. A történet több generáción keresztül fennmaradt, és még a XX. század közepén is emlegették, mint a hartaiak egyházukhoz való hűségének példáját. A hartai német közösség szorgalmának és munkakultúrájának köszönhetően a XX. század elejére a környék egyik legmódosabb községévé fejlődött, ekkorra már mindkét felekezet felépítette a maga piros tornyos templomát.¹⁷ A hartaiak ekkor még többségben megőrizték a német anyanyelvüket, de a szülők törekedtek, hogy a magyar nyelvre is megtanítsák gyermekeiket, mivel az életben való boldogulás egyik feltételének tartották azt. A helyi német nyelvűség és identitás megőrzésében központi szerep jutott a két protestáns egyházközségnek, az ígehirdetések, prédikációk, temetések német nyelven tartásán túl, a helyi két iskola fenntartói is voltak a gyülekezetek.¹⁸

6 Magyarosítás és nemzetiségi kérdés problémája Hartán

A nemzetiségi hovatartozás az 1920-as évekig nem merült fel problémaként, az első világháború és a Horthy-kor magyarosító politikája miatt a magyarországi németek egyre inkább anyanyelvük védelmét tartották fontosnak. Ekkor Harta felekezeti megoszlása a következőképpen alakult: a község 5400 fős lakosságából nagyjából 3000 fő evangélikus, 1000 fő református, valamint 1400 fő katolikus valláshoz tartozott, utóbbiak jelentős részben magyar nemzetiségűek voltak és a környező uradalmakban éltek, így a falu belterületén a német

¹⁷ Halasi 2003. 24–25.

¹⁸ Halasi 2003. 64–76.

nemzetiség aránya 90% feletti volt.¹⁹ Ebben az időszakban, 1931-ben választották meg hartai evangélikus lelkésznek Polster (1935-től Palotay) Gyulát (1903-1963). Polster az addigi német nyelvű istentiszteletek mellett párhuzamosan magyar nyelven is megtartotta. Magyarosító lépéseivel megbontotta az egyházközség korábbi identitás és nyelv megőrző szerepét, ami a hívek körében nem aratott osztatlan elismerést. Az egyik temetésen megtartott magyar nyelvű imája után hívei panaszlevelet írtak a Bleyer Jakab szerkesztette Gotthold című lapnak, ebből több hétig tartó, indulatoktól nem mentes polémia keletkezett a magyarországi nemzetiségi sajtóban. Ennek hatására alakult meg az Bleyer-féle Magyarországi Németek Népművelődési Egyesületének helyi szervezete. Palotay ezzel szemben a magyarosítás propagálását tartotta céljának, hogy a helyi németiség ne az „idegen germán érdekek” és propaganda hatására az asszimiláció helyett a disszimiláció pályájára lépjen. 1939-ben a községben is megalakult a Volksbund szervezete, amely számtalan kulturális programot szervezett a helyieknek. Palotay ezért a helyi kulturális életet igyekezett minél jobban befolyása alatt tartani. Amatőr színjátszó társulatot szervezett helyi fiatalokból, emellett megkezdte egy kultúrház építéséhez szükséges előkészületeket.²⁰

7 Az evangélikus kultúrház felépítése

Mivel a községben ekkor nem volt nagy tömeget befogadni képes közösségi épület, továbbá a gyülekezet számára telente a templom túl hidegnek bizonyult, ezért egy ilyen épületet a falun belül széles körben szükségesnek tartottak.²¹ Ez összefüggésben állt az általános két világháború közötti kultúrpolitikai törekvésekkel, amely az egyházakat kiemelt partnernek tekintette a kulturális fejlesztésekben. A megyei főispán kérésére Palotay 1935-ben megalakította a szélsőjobboldali Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE) hartai szervezetét, amelynek helyi elnöke lett.²² A MOVE-n keresztül széles kapcsolati hálót alakított ki, jó viszonyba került Endre László alispánnal, a hivatalos MOVE induló szövegét ő írta meg, valamint az országos tanács tagjának is megválasztották. Ezentúl a hartai egyházközség világi felügyelője a járási főszolgabíró és MOVE szárnyfelügyelő, Balthes Károly lett. Kapcsolatait kihasználva MOVE-s, alispáni támogatásokból, gyűjtésekből, valamint egy jelentős

¹⁹ Eiler 2011. 17–19.

²⁰ Az ügyet részletesen ismerteti Eiler 2011. 62–66., A Volksbund tevékenységéről lásd még: Spannenberger 2004.

²¹ Már korábban is volt törekvés egy kulturális-szociális központ kialakítására, de ezt a tervet az első világháború elsodorta. Ekkoriban a parókia könyvtárában tartották telente az istentiszteleteket, ám ez gyakran szűknek bizonyult a hívek számára.

²² A MOVE-ről bővebben Dósa Rudolfné írt adatgazdag, de rendkívül elfogult történeti munkát az 1970-es években. Lásd még: Dósa 1972.

hitelösszegekből – amely egy MOVE-tag által vezetett bajai takarékszövetkezetből származott – kezdődött meg az építkezés a helyiek összefogásával 1940 őszén. A falu központi részén lévő korábbi kocsmá épületét átalakítva építették hozzá a kultúrház nagytermét, ezáltal a harangozói lakás is elfért az épületben. A nagyjából 35x10 méter alapterületű kultúrházat néhány év alatt sikerült teljesen berendezni, konyha, könyvtár és kuglipálya, a MOVE-tagok számára pedig italmérés is elérhető volt az épületben. Palotay igyekezett fellépni a Volksbund tevékenysége ellen, amiért számtalanszor konfliktusba került a szervezettel. Palotay terve a Volksbund távoltartására azonban kútba esett, ugyanis a hitel törlesztése és a bevételek növelése érdekében, végül a presbitérium engedélyezte számukra szigorúan politikamentes rendezvények megtartását. Fontos szerepet játszott még az épület a lakodalmak tartásakor is. A helyi szokások szerint a lakodalmak voltak a legnagyobb családi, közösségi ünnepek, nemritkán több napon keresztül tartottak, akár 400-500 fő részvételével.²³

Az 1944-es évben játszott szerepe miatt Palotay későbbi életére erőteljesen kihatottak az ekkor történtek. A német megszállás után elrendelték a magyarországi németek SS alakulatokba való sorozását. Palotay minden eszközt megragadott, hogy a hartaiakat ne sorozzák be, küldöttségek tagjaként járt a Honvédelmi Minisztériumban, a vármegyeházán és beszélt Endre László államtitkárral is. A június sorozás során Palotayt a Gestapo megkísérelte letartóztatni, amit csak a sorozáson jelen lévő magyar ezredes és hívei akik körülállták a Gestapo autóját akadályozott meg. A sorozási lista végül revízióra került, de a második augusztusi sorozás során Palotay a főispán és a főszolgabíró jelenlétében tiltakozó beszédet tartott a német sorozóbizottság előtt, a listát összeállító Volksbund vezetőket pedig a sorozó helyiségnél tüntető tömeg összeverte. Október végén a front közeledtével Palotay újból a Gestapo célkeresztjébe került, és családjával csak kalandos úton tudott apósához Balassagyarmatra menekülni.²⁴ A harcok elmúltával a vörös hadsereg 1945 januárjában megkezdte a helyi német lakosság elhurcolását Szovjetunióban található kényszermunkatáborokba, ugyanekkor a Volksbund-tagoknak vélt személyek internálása és népbíróági perekben való elítélése. Ezekben a hónapokban a szovjet katonai rendőrség egy Volksbund könyvben egy halállistára bukkant, amelyen az első helyen Palotay és családja szerepelt, ezután a szovjet tisztok elismeréssel szóltak Palotayról, későbbiekben a helyi kommunista párttitkár is igazolta Palotay németellenességét, tudatosan elhallgatva szélsőjobboldali kapcsolatait. A magyarországi németek kitelepítését Harta sem kerülhette el, 1947 folyamán pedig felvidéki magyarokat telepítettek be, valamint kisebbsézt

²³ Eiler 2011. 89–90., Gillich 2021. 53–57., Halasi 2003. 226–232.

²⁴ Gillich 2021. 57–63., Eiler 2011. 94–97.

délvidékiek kerültek a községbe. A népességcsere igen érzékenyen érintette a hartai evangélikus egyházközséget, mivel telepések jórészt katolikus és református vallásúak voltak. Az adózó evangélikus párok száma a háború előtti 850-ről 1949-re 250-re csökkent, majd az ötvenes években a belső telepítéséből visszaköltözések miatt ez a szám közel 400-ra emelkedett.²⁵ „Valóságos isteni csoda, hogy az egyházközség talpon tudott maradni” – értékeli Palotay egyik lelkészutóda, Halasi László. Palotay számtalan beadványt írt és küldöttséget menesztett, hogy hívei elkerüljék a kitelepítést, hasztalanul. Az evangélikus kultúrháznak is jutott szerep a kitelepítés folyamatában, mivel a deportálandók ellenőrzését és elosztását itt hajtották végre. A Hartán maradtak a háború, a malenkij robot és a kitelepítés – vagy áttelepítés – borzalmait átélve kellett a kommunista diktatúra keretei között újrakezdeniük életüket. A kitelepítettekkel Palotay levélben rendszeresen tartotta a kapcsolatot, gyakran kérték a külföldön elhunytak hozzátartozói, hogy szülőfalujukban harangoztassanak emlékükre.²⁶ Továbbá a kitelepítettek Magyarországon maradt rokonaiknak küldött nyugati valutát is felváltotta forintra.²⁷

8 Kultúrház a szocializmusban

Az egyházi iskolák 1948-as államosításával a hartai iskolák is az állam kezébe kerültek, Palotay Ordass Lajos evangélikus püspökkel – akivel kifejezetten jó viszonyban állt – egyetértve tiltakozott az intézkedés ellen.²⁸ Az evangélikus kultúrház mivel nem tartozott az iskolához, nem tartozott a törvény hatálya alá. Ugyanakkor ezekben a hónapokban, április közepén Palotay tagja lett a helyi kommunisták támogatásával a helyi nemzeti bizottságnak, sőt – feltehetően – ő írta a helyi párttitkár beszédeit is.²⁹ Palotay igyekezett beilleszkedni az új rendszer keretei közé, szószeikről hirdette a kollektivizálást, békekölcsönt jegyzett, rádióban is hirdethetett ígét.³⁰ Bár nem volt tanácstag 1950-től gyakran részt vett a helyi tanács ülésein, 1954-ben a

²⁵ A világháború utáni magyarországi német kitelepítés és a magyar–csehszlovák lakosságcsere összefüggéseire és etnikai homogenizációs gyakorlatra lásd még: Tóth 1993.

²⁶ Koren 1963. 681.

²⁷ Eiler 2012., MNL BKVL, XVII. 403.b. 18.d. 351., Halasi 2003. 235., Kérdéses, hogy az állambiztonság mennyit tudott Palotay tevékenységéről, a hartai református lelkész, Hamar Péter esetében volt információjuk a kitelepítettekkel való kapcsolatáról, mindenesetre a helyi pártvezetés egészen biztosan ismerte a valós helyzetet. ÁBTL, 3.1.1. B-95194.

²⁸ Böröcz 2012. 146.

²⁹ A Palotay-hagyatékban talált szövegek erre engednek következtetni, mivel azok ő jellegzetes stílusában íródtak, korabeli pártzsargon felhasználásával. Hartai Evangélikus Egyházközség irattára. Vegyes, rendezetlen iratok.

³⁰ Evangélikus Élet 1952.01.20.

dunavecsei járási pártbizottság felkérésére tagja lett a Hazafias Népfront hartai bizottságának, mindezekért a rendszer képviselői békepaként tartották számon.³¹

Az evangélikus kultúrházat, mivel a község legnagyobb befogadóképességű középülete volt többször is megkísérelték államosítani. Az első kísérletre 1949-ben került sor a hartai pártszerv részéről, azonban mivel nem létezett erre megfelelő jogszabály, így nem jártak sikerrel.³² A források alapján észrevehető, hogy nagyobb ünnepeket, tanácsüléseket általában a helyi moziban tartották, és viszonylag ritkán – például egy-egy békegyűlés esetén – vették igénybe az evangélikus kultúrházat.³³ Az 1952-es államosítást kimondó rendelet megjelenése után sincs nyom arra vonatkozóan, hogy felmerült volna újra az államosítás ötlete, sőt 1953 őszén a hartai tanács és 14 tszcs összefogásával egy jóval kisebb befogadóképességű kultúrházat épített fel.³⁴ Az egyházközség hivatalosan ezentúl mindig „gyülekezeti otthonként” hivatkozott az épületre, ezzel kihangsúlyozva annak egyházi célú használatát, továbbá a harangozói lakásért nem szedtek bérleti díjat csak a rezsiköltséget kellett megtéríteniük.³⁵ Problémát jelentett a vegyesházasságok kérdése a két hartai protestáns felekezet között, ugyanis, ha az evangélikus egyház rovására kötöttek reverzálist, a házaspárok nem vehették igénybe a kultúrházat. Ez még a hatvanas években is feszültséget okozott a két felekezet között, azonban idővel az ellentétek oldódtak.

Az 1952-es rendelet államosító megjelenése után a Hartához közeli Kiskőrös evangélikus imaházát kísérelte meg a Magyar Néphadsereg megszerezni, hogy abból kultúrházat alakítsanak ki, azonban a kollaboráns evangélikus püspök, Dezséry László közvetlen kérésére Farkas Mihály miniszter elállt ettől a tervtől. Dezséry ezután körlevélben figyelmeztette az egyházközségeket, hogy korlátozzák az egyházi épületekben folyó kulturális munkát, azonban egy 1955-ös Bács-Kiskun megyei egyházügyi jelentés szerint a legtöbb evangélikus gyülekezetben amatőr színjátszókör működött – köztük Hartán is. Palotay ekkoriban a községi népfront titkárával, későbbi párttitkárral Halák Jánossal együtt kultúresteket szervezett az öslakosok és betelepítettek összebékítésére, a színjátszókörbe vegyesen válogatta be a

³¹ Nánai 2003., MNL BKVL, XXXV. 36.f. 2.cs. 116.ö.e. 50., MNL BKVL, XXXV. 36.f. 2.cs. 116.ö.e. 53., MNL BKVL, XXXV. 36.f. 2.cs. 116.ö.e. 55., MNL BKVL, XXXV. 36.f. 2.cs. 116.ö.e. 16-6-426.

³² MNL BKVL, XXXV. 40.f. 3.cs. 21.ö.e. 142.

³³ MNL BKVL, XXIII. 732.b. 1.d. Végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyvek 1951.6.11., Az MDP hartai alapszervezetének iratai között nincs erre utaló nyom. Lásd: MNL BKVL, XXXV. 40.f. 3.cs. 21.ö.e.

³⁴ Bácskiskunmegyei Népújság. 1953.12.05. 1.

³⁵ Halasi 2003. 237.

fiatalokat, hogy a szüleik biztosan eljöjjenek és megismerkedjenek egymással.³⁶ Ennek kapcsán a megyei egyházügyi előadóval többször is konfliktusba került Palotay, végül az államosítás lebegtetésével az egyházügyi előadó elérte, hogy az egyházmegye megtiltotta a színjátszókörök működését, de a szeretetvendégségek és az egyházi énekkarok szigorúan egyházi célra való megtartását továbbra is engedélyezték.³⁷ Az 1956-os forradalom utáni években számos nyom van arra, hogy ezt az előírást sem tartották be a lelkészek. 1959-ben például az egyik fennmaradt műsorterv szerint Palotay szervezte a Hartán a karácsonyi ünnepséget a KISZ-szel közreműködve. Ennél nagyobb jelentőségű eseménynek tekinthetőek azok a megemlékezések, amelyeket minden év október 29-én szervezett a Szovjetunióba elhurcoltak és a világháború áldozatainak emlékére. A fennmaradt iratok szerint ezekről a felsőbb hatóságok mit sem tudtak.³⁸

Az 1956-os forradalom idején mikor egy hartai népgyűlésen a lincshangulat lett úrrá, Palotay több órás beszéddel csillapította le az érzelmeket, ezután a helyi nemzeti bizottság tagjának választották. A szovjet bevonulás után a nemzeti bizottság tagjai közül róla szigorú kivételképp pozitívan nyilatkoztak a helyi pártvezetők, sőt 1958-ban a helyi tanácsba is beválasztották.³⁹ Mindezek ellenére 1957 tavaszán megint felmerült az evangélikus kultúrház átvételének terve, de hangsúlyozva, hogy megegyezésre kell jutni az egyházzal a használatot illetően. Ugyanis az istentiszteleteket telente a kultúrházban tartották.⁴⁰ Ekkor sem sikerült – feltehetően Palotay ellenállása miatt –, mint ahogyan halála évében, 1963-ban sem, amikor már az egyházügyi előadó beavatkozását is kilátásba helyezte a helyi pártvezetés.⁴¹ Bár hivatkozhattak volna arra, hogy ezután is ott tarthatják az istentiszteleteket, sőt ekkor még állt a parókiának az a szárnya, a könyvtárterem, ahol korábban a kultúrház felépülte előtt is tartották és még ekkor is használatban volt, például kisebb koncertek esetében.⁴²

Palotay 1963-ban bekövetkezett halála után egy lelkész házaspár Sárkány Tibor és felesége, Sárkányné Horváth Erzsébet segédlelkésként került a lelkészi hivatalba. Kapcsolatuk Káldy

³⁶ Halák a kevés felvidékről betelepített evangélikus közé tartozott, ezért sikeresen szólíthatta meg a betelepítetteket és az őslakosokat. A helyiek úgy emlékeznek minden vasárnap titokban járt a közeli Dunaegyháza evangélikus templomába. Nánai 2003.

³⁷ MNL BKVL, XXXV. 36.f. 2.cs. 119.ö.e. 16-6-28/6., Az esetet részletesen ismerteti: Szabó 2020.

³⁸ Prédikációk. Hartai Evangélikus Egyházközség irattára. Vegyes, rendezetlen iratok., Palotay 1951-es ÁVH-s átvilágításának anyagában nincs nyom háború előtti tevékenységének, valamint 1956-os tevékenységéről szóló jelentésben sincs adat erről. ÁBTL, 3.1.6. - P- 1182 00025., Tóth 2001. 465.

³⁹ MNL BKVL, XIII. 732.a. 1.d. A hartai tanács 1958.4.7. ülése., Palotay esete inkább a kivételek közé tartozott. A megtorlás során meggyilkolt és letartóztatott egyháziakra lásd még: Bellavics–Kiss 2018.

⁴⁰ MNL BKVL, XXXV. 4.f. 3.cs. 4.ö.e. 12., 7MNL BKVL, XXIII.732.a. 1.d. Tanácsülési jegyzőkönyvek. 1957.2.10.

⁴¹ MNL BKVL, XIII. 732.a. 2.d. A hartai tanács 1963.8.14. ülése.

⁴² MNL BKVL, XXXV. 4.f 17.cs. 1.ö.e. 165.

Zoltán evangélikus püspökkel a visszaemlékezések szerint jónak volt mondható, holott Sárkányné Ordass és Keken András segédlelkészeként szolgált 1957-ben.⁴³ A hatvanas-hetvenes évek folyamán már inkább felvásárlási ajánlatok érkeztek az evangélikus kultúrházra a helyi gazdasági szereplőktől. A központi helyen fekvő épületből többek között térsztaüzemet, tsz-székházat is szerettek volna csinálni, azonban a lelkész és a presbitérium határozottan elutasította mindegyik kérést. A társadalmi és mentalitásbeli változások Hartán is érződtek. Sárkány Tibor visszaemlékezése szerint nagy feladat volt a templomlátogatás csökkenő tendenciájának megállítása, és a hétköznapi istentiszteletek újbóli bevezetése, továbbá a hittanoktatás népszerűségének növelése.⁴⁴ A lelkész házaspár – a nehéz anyagi körülmények ellenére – sokat építkezett, új parókia és imaház épült, valamint a templomot is sikerült renováltatni 22 éves szolgálati idejük alatt.⁴⁵ A csökkent templomlátogatási kedv ellenére a hívek szívesen adakoztak, valamint az építkezések során jelentős összeget takarítottak meg a társadalmi munka bevonásával. 1968-ban házirendben szabályozták a „gyülekezeti otthon” működését. A hartai tsz-ek akkoriban az ország legjobbjai közé tartoztak, zárszámadó üléseiket rendszeresen az evangélikus kultúrházban tartották, mivel a másik kicsinek bizonyult. Ezeken az üléseken gyakran megjelentek a kor vezető agrárpolitikusai (többek között Nyers Rezső és Erdei Ferenc), és – a korszak egyházpolitikájának ellentmondásosságát szépen szemlélítve – az „ERŐS VÁR A MI ISTENÜNK” felirat alatt tartottak beszédet a szocializmus építéséről.⁴⁶ A kitelepítés miatt szétszakított családok a hatvanas évektől találkozhattak újból személyesen, a rokonlátogatások révén a hartaiak elég korán megismerték a nyugat-európai életisínvonalat és technikai eszközöket – a község első hűtőszekrényeit például az NSZK-ból hozták be.⁴⁷

9 Az eladás

1976-ban vételi ajánlat érkezett a Solt és Vidéke ÁFÉSZ-től az evangélikus kultúrház épületére, hogy abból korszerű ABC áruházat alakítanának ki. Az akkori tanácselnök, Nánai András erősen propagálta az eladást. Mivel a korabeli egészségügyi szabályoknak a kultúrház konyhája nem felelt meg, ezért félő volt – burkoltan fenyegettek is ezzel –, hogy a KÖJÁL esetleges kiszállás során megvonja a működési engedélyt. Gondot jelentett még az épület leromlott állapota, és hogy nem kifejezetten egyházi célokat szolgált, amiért nem kaphattak engedélyt az

⁴³ Mirák 2014. 561.

⁴⁴ Sárkány Tibor visszaemlékezése. <https://www.youtube.com/watch?v=OFHYp43xQ9Q> [Letöltési idő: 2024.06.12.]

⁴⁵ Ebben sokat segített az is, hogy Sárkány korábban építészmérnöknek tanult a Műegyetemen.

⁴⁶ Halasi 2003. 238., Hatvani 1984. 47–50.

⁴⁷ Hatvani 1989. 120.

Egyházi Építkezéseket Jóváhagyó Bizottságtól és az Állami Egyházügyi Hivataltól sem a renoválásra. Ekkor már terhet jelentett az egyházközségnek a lakodalmak tartásai is. Telente egy szombati lakodalom után kihívás volt a vasárnapi istentiszteletre előkészíteni az épületet, nem is beszélve az esetleges károk helyrehozatalának terhéről – ezeket ugyan az 1968-as házirend szerint a lakodalmat tartóknak kellett viselniük, de hosszú távon nem volt ez fenntartható –. Azonban sérelmet jelentett a híveknek, hogy a községi kultúrházat, azok akik, csak állami esküvőt tartottak kedvezményesen bérelhették ki. Az eladásról döntő presbiteri ülés az esperes jelenlétében, ennek megfelelően elég tüzes hangulatban zajlott le. Az ülésen felszínre kerültek a sérelmek. A presbiterek hivatkoztak a lakodalmak helyi hagyományaira és az épület helyi életben betöltött szerepére, azonban esperes az eladást javasolta, mivel az 1948-as megegyezésben nem esik szó lakodalmak tartásáról, továbbá szerinte az „nem a lakodalmak, hanem Isten ígéje tartja az egyházat”. A több óráig tartó ülés utáni szavazáson 21-en szavaztak az eladás mellett, 17-en ellene és 8-an tartózkodtak. Az evangélikus kultúrház 780 ezer forintért kelt el, és a mai napig áruház üzemel benne. A presbiterek viszont sérelmes állapotnak tekintették, hogy a téli istentiszteleteket a községi kultúrházban kell tartaniuk, ezért 1982-re a vételárból, a tsz-ek támogatásával és közösségi összefogásból, egy új imaházat húztak fel a templom mögötti telken.⁴⁸

⁴⁸ Halasi 2003. 238–240.

10 Összegzés

A hartai evangélikus kultúrház története szorosan összefügg a helyi lelkész Palotay Gyula tevékenységével. Palotay a mindenkori politikai hatalommal való kapcsolata révén olyan előnyökhöz jutott, amelyekkel ezt az intézményt meg tudta tartani. Ugyanakkor a hatalommal való együttműködés tekintetében a helyiek többsége elnéző volt Palotayval szemben, mivel úgy látták, hogy az a közösségük érdekeit szolgálja. Palotay utódja és a presbitérium is többször kiállt az épület megtartása mellett, holott az már nagyobb anyagi teherrel járt akkor. A kultúrház egyfajta autonómiát is jelentett a közösség számára. Mindenképp figyelemre méltó tény az is, hogy a hatalom nem élt az államosítás lehetőségével – legfeljebb fenyegetett azzal –, holott a szándék meg lett volna rá. Az eladásnál már a külső nyomás és az esperes véleményén túl az anyagi kényszer – az állami támogatás hiánya – is szerepet játszott. Ugyanakkor az imaház építése jelzi, nem múlt el a hívek körében az autonómiára való igény a szocialista időszak végén sem. Palotay az a reziliens magatartása, amelynek köszönhetően a gyülekezet kezében maradhatott a kultúrház, valószínűleg a szocialista kor vallásos tömegeinek „csendes többségét” inkább jellemezte, mint az éles szembenállás. Az egyháztörténeti kutatások eddig javarészt a retorziók áldozatairól vagy az árulókról (besúgók) szóltak. Az „ahogy lehet” kulcsszóval jellemezhető csendes túlélési stratégiák a helyi és mikrotörténeti perspektívájú kutatások során tárulhatnak fel részletesebben. További kutatások felderíthetnék, hogy más helyeken is fennmaradhattak-e és milyen körülmények között ilyen közösségi terek az egyházak kezelésében. Ezen túl az is egy lehetséges kutatási irány lehetne, hogy a szocialista korban milyen szerepet játszottak egy-egy közösség nyilvánosságán belül az ilyen egyházi terek.

11 Bibliográfia

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

- 3.1.1. Beszervezési dossziék (B-dossziék)
- 3.1.6. P-dossziék

Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Vármegyei Levéltára (MNL BKVL)

- X. 31. Egyesületek. MKP Dunavecsei Járási Titkárságának iratai
- XVII. 403.b. A Dunavecsei Igazolóbizottság iratai
- XXIII. 732.a. Harta Község Tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek
- XXIII. 732.b. Végrehajtó bizottsági jegyzőkönyvek
- XXXV. 1. Az MKP–MDP–MSZP iratok gyűjteménye. MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottságának iratai
- XXXV. 4. Az MSZMP Dunavecsei Járási Bizottsága és alapszervezeteinek iratai
- XXXV. 36. MDP Bács-Kiskun Megyei Bizottságának (Kecskemét) iratai
- XXXV. 40. MDP Dunavecsei Járási Bizottságának iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

- XIX. A-21.d. Az államigazgatás felsőbb szervei. A Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek. Állami Egyházügyi Hivatal iratai. Visszaminősített TÜK iratok

Hartai Evangélikus Egyházközség irattára.

- Vegyes, rendezetlen iratok.

Mozgóképes források

- Sárkány Tibor visszaemlékezése.
<https://www.youtube.com/watch?v=OFHYp43xQ9Q> [Letöltési idő: 2024.06.12.]

Szakirodalom, kiadott források, visszaemlékezések

Baer, Helmut David 2018. Kompromisszum vagy kollaboráció? Kairosz. Bp.

- Balogh Margit – Fejérdy András 2019. Szabadgondolkodás, ateizmus és szekularizáció a 20. századi Magyarországon. In: Somorjai Ádám – Somorjai Gabi (szerk.) Laborator Assiduus. A 70 éves Zombori István köszöntése. MTA BTK – MNL OL. Bp
- Balogh Margit – Gergely Jenő 2005. Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. I–II. MTA – História. Bp.
- Bellavics István – Kiss Réka (szerk.) 2018. Halálra ítélve. Papi sorsok '56 után. NEB – Országgyűlés. Bp.
- Böröcz Enikő 2012. Egyházfő viharban és árnyékban. Ordass Lajos evangélikus hitvalló püspöki szolgálata (1945–1958) I. Luther. Bp.
- Dósa Rudolfné 1972. A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet 1918–1944. Akadémiai. Bp.
- Eiler Ferenc 2011. Németek, helyi társadalom és hatalom. Harta 1920–1989. Argumentum Kiadó. Bp.
- Eiler Ferenc 2012. Etnicitás, helyi társadalom és hatalom egy magyarországi német településen Harta, 1920–1989. URL:
https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/etnicitas_kulonbs_egteremto_tarsadalom/pages/021_etnicitas_helyi.htm [Letöltési idő: 2024.06.08.]
- Gallé Tibor (szerk.) 1983. Adalékok Harta történetéhez. Népszava. Budapest.
- Gillich Zsolt 2021. Egyházi és politikai élet Hartán a 20. század elején. Palotay Gyula életrajza 1945-ig. (BA Szakdolgozat)
- H. Barta Lajos 1999. Harta. Harta nagyközség Önkormányzata. Harta.
- Halasi László 2003. 250 éves a Hartai Evangélikus gyülekezet. Harta.
- Hatvani Dániel 1983. Negyedszázad után a hartai Erdei Ferenc Tsz. Kecskemét.
- Hatvani Dániel 1989. A hartaiak munkaközpontú életvitele. In: Hatvani Dániel Vízalatti harangok. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 250–261.
- Koren Emil 1963. Palotay Gyula. Lelkipásztor. 1963/11. 681.
- Köbel Szilvia 2005. „Oszd meg és uralkodj”. Az állam és egyházak politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945–1989 között. Rejtjel. Bp.

- Mirák Katalin 2014. Színe és visszája. In: Háló II. Luther. Bp. 61–210.
- Mirák Katalin 2022. Evangélikus püspök a vádlottak padján. In: Célkeresztben. ELKH – NEB. Bp. 507–530
- Nagy Péter Tibor 2000. Járszalag és aréna. Egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon. Új Mandátum. Bp.
- Nánai András 2003. Palotay (Polster) Gyula József tisztelendő úr a hartai evangélikus Egyház lelkesze. Tartalmas, tevékeny életére emlékezve röviden. (Kézirat.)
- Spannenberger, Norbert 2004. A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között. Lucidus. Bp.
- Szabó Bence 2019. Az Állami Egyházügyi Hivatal működése Bács-Kiskun megye területén, az 1950-es évtized első felében. In: Ablonczy Bálint – Csorba Dávid – Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.) Hagyomány, identitás, történelem 3/2. KRE. Bp. 259–277.
- Szabó Bence 2020. Evangélikus gyülekezetek a kommunista diktatúra viharában. Bács-Kiskun megye múltjából, 28. 233–251
- Szabó Bence 2021a. Lelkeszi magatartásminták a diktatúra szorításában (Bács-Kiskun megye, 1958–1965). In: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.) Hagyomány, identitás, történelem 6. KRE. Bp. 359–384.
- Szabó Bence 2021b. Világnézetek tűzvonalában. A lelkiismereti szabadság és a párthűség ütközőzónája a hatalom köreiben. In: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.) Hagyomány, identitás, történelem 8. KRE. Bp. 359–380.
- Szabó Csaba (szerk.) 2001. A Grósz-per előkészítése. Osiris – BFL. Bp.
- Tóth Ágnes (szerk.) 2001. 1956 Bács-Kiskun megyei kronológiája és személyi adattára 2. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára. Kecskemét.
- Tóth Ágnes 1993. Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései. Bács-Kiskun megyei Önkormányzat Levéltára. Kecskemét.
- Turán István 2020. „Tevékenysége alkalmas volt arra, hogy az egyház békéjét veszélyeztesse” dr. Murányi György esperes-lelkész felfüggesztése és fegyelmi eljárása. Kiskőrös múltjából, 2020/6. 1–9.

Idézett sajtótermékek

Bácskiskunmegyei Népújság

Evangelikus Élet